

سیر تحول معنایی واژه تذکره

تذکره واژه‌ای مشتق از «ذکر» عربی است؛ در لغت عرب به معنای «یادکرد، یادآوری و یادگار و گذرنامه» (فرهنگ عربی-فارسی) آمده و در فرهنگهای فارسی به معنای «یادداشت، یادآوردن و پنددادن» (فرهنگ آندراج)، یادگار، یادداشت، چک مسافر و کتابی که در آن احوال شعرا نوشته شده باشد (فرهنگ ناظم‌الاطب) آمده است. تذکره به تدریج معنایی اصطلاحی یافت و به کتابهای نگاشته‌شده در شرح احوال و اشعار شاعران گفته شد. لازم به ذکر است که این معنای اصطلاحی تذکره در لغت عربی به کار نرفته، بلکه از عناوینی چون «طبقات»، «معجم» و «انساب» برای القای چنین مفهومی استفاده شده است. نخستین کتاب فارسی با این عنوان، تذکره‌الاولیای عطار نیشابوری است از قرن هفتم و در شرح احوال اولیا و مشایخ. دولتشاه سمرقندی (تذکره‌الشعرا، ص ۱۷-۱۸) از این کتاب به نیکی یاد می‌کند و می‌نویسد:

القصة تاریخ و تذکره (= یادگار و یادکرد) و حالات این طایفه را هیچ آفریده از فضلا ثبت ننموده. اگر شطری بر وجه صواب در این ابواب نموده آید حقا که بر وجه ثواب خواهد بود.

پس از دولتشاه به کتابهای نگاشته شده در شرح احوال و اشعار شاعران، تذکره‌الشعرا گفته شد؛ چنانکه تقی‌الدین کاشی در خلاصه‌الاشعار ذیل مدخل

محمدباقر میر داماد متخلص به اشراق (م ۱۰۴۰) به این مطلب اشاره می‌کند:^{۳۸}
... از آن جمله گاهی می‌گویند [خطاب به منتقدین خود] فلانی در تصنیف
کتاب تذکره الشعرا که موسوم است به خلاصه‌الاشعار چندان کاری نساخته...
(تقی‌الدین کاشانی: ۲۵۰).

چنین بر می‌آید که در کتابهای ادبیات فارسی پیش از زمان صفوی، و حتی در
تذکره دولتشاه سمرقندی، کلمه تذکره به معنای یادگار، یادداشت و یادآوری به
کار رفته است و واژه تذکره برای نخستین بار در تذکره نصرآبادی (تألیف
۱۰۸۳ق) در معنای اصطلاحی خود به کار رفته است:
غرض از تسوید این اوراق اینکه سخن‌سنان مثل محمد عوفی مؤلف
جامع‌الحکایات به تسوید تذکره‌ای موسوم به لب‌الالباب پرداخته... (نصرآبادی،
تذکره، ص ۵).

بدین ترتیب پس از صفویه، در عهد زندیه و قاجاریه و تاکنون به عموم کتابهای
تألیف شده در ایران در زمینه شرح احوال و اشعار شاعران، عنوان تذکره در
معنی اصطلاحی آن اطلاق شده است.

۳۸. بنابراین باید توجه داشت که بر خلاف گفته برخی نویسندگان (جعفریان ۱۳۸۹: ۱۱۲۰)
تذکره‌الشعرا نام دیگر خلاصه‌الاشعار نیست، عنوانی است کلی برای تذکره‌هایی از این
دوران که به سراینده‌گان اختصاص دارند.